

МІСЦЕ ДІЄПРИСЛІВНИКА У СТРУКТУРІ РЕЧЕНЬ РІЗНИХ ЖАНРІВ ХУДОЖНЬОЇ ЛІТЕРАТУРИ

Анотація. У статті викладені спостереження щодо встановлення місця дієприслівника в будові простого речення та в межах предикативної частини складного речення у поезії, прозі, драматургії. Доведена частотність вживаності поєднань дієприслівника з прислівником у художній літературі.

Ключові слова: дієприслівник, дієприслівниковий зворот, прислівник, прості речення, складні речення, жанри художньої літератури.

Аннотация. В статье изложены наблюдения относительно определения места деепричастия в простом предложении и в предикативной части сложного предложения в поэзии, прозе, драматургии. Доказана частотность употребления соединений деепричастия с наречием в художественной стилистике.

Ключевые слова: деепричастие, деепричастный оборот, наречие, простые предложения, сложные предложения, жанры художественной литературы.

Summary. In the articles expounded of supervision in relation to establishment of place of verbal adverb in the structure of simple sentence and within the limits of predicative part of difficult suggestion in a poetry, prose and dramaturgy. Frequency of the use of combinations of verbal adverb is well-proven with an adverb in artistic literature.

Key words: verbal adverb, adverbial participial turn, adverb, simple sentences, difficult suggestions, genres of artistic literature.

Знайомство з працями, присвяченими аналізу одиничних дієприслівників і дієприслівникових зворотів [2, 8, 14], як і з відповідними розділами в академічних курсах і вишівських посібниках [3, 4, 10, 11, 15, 16], засвідчує, що вивчення структур із дієприслівниками стосувалося не тільки їх синтаксичних властивостей, а й структури речень, що включають дієприслівник або дієприслівниковий зворот. У результаті стали хрестоматійними твердження про те, що до дієприслівника безпосередньо чи опосередковано приєднують підрядні частини різного значення [9, с. 115–125]. Подальше вивчення особливостей придієприслівникового зв'язку й наші спостереження підтверджують здатність дієприслівникової сполуки поширюватися підрядними структурами. Подані нижче приклади ілюструють це твердження. Так, від дієприслівника залежить підрядна частина:

а) із означальним значенням, як-от: *Говорив розлучливим голосом і, неначеб не було нікого в хаті, кинувся, як перше, на лаву і, заривши лице в старий киттар, що лежав перед на лаві, простогнав із цілої груді* (О.Кобиланська); *Сказав, подивившись на сонце, котре поповзло з небосхилу* (Ю. Голобородько);

б) зі з'ясувальним значенням: *<...> не витерпіла Приська, натякаючи на те, що Грицько приїшов випивши* (Панас Мирний);

в) зі значенням мети: *Як вона рук не жаліла, обмазуючи та обліплюючи хату, щоб і холод не заходив зимою, і дощ, бува, не пробив літом* (Панас Мирний).

Оскільки в наявних наукових джерелах ця властивість дієприслівника ілюструється прикладами, взятими з творів художньої літератури, є всі підстави визнати її (цю властивість) характерною стильовою ознакою художнього стилю. Це – одна з його помітних рис, протиставлених іншим стилям, у яких засвідчуються лише деякі конструкції з діє-

прислівником і залежними від нього підрядними частинами.

Якщо брати до уваги різноманітність родів художньої літератури, то доведеться визнати, що властивість дієприслівника приєднувати всі названі підрядні частини знаходить своє підтвердження лише в прозових творах. У поетичних текстах і в драматичних діалогах такі конструкції трапляються рідко. Серед ужитих у поетичних творах названих конструкцій на перший план виходять речення з дієприслівником, від якого залежать з'ясувальні підрядні частини, як-от: *Ти обняла мене, як в'юн, за шию, і похилилась тілом всім додолу, і, слухаючи, як безодня вис, я чув, що мені серце захололо* (П. Карманський); *А ти навіть не розтуляла повіки, Знаючи, що повернуся скоро* (Д. Павличко).

Меншу поширеність виявляють приклади з підрядною частиною мети, залежної від дієприслівника, зокрема: *Запобігши, щоб такі злочинства не множились промезду християн, ми мусим вбивцю засудити до страти* (Л. Костенко).

Не поодинокі в поетичному викладі речення з порівнянням, як-от: *Хто осквернив свої уста, Цілуєчи м'яке, як слиз, Криваве руччя...* (Д. Павличко).

У поетичних текстах не виявлено прикладів із підрядними причинами, часу, місця при дієприслівниках чи зворотах.

У драматичних творах при дієприслівниках засвідчені лише з'ясувальні підрядні частини як в авторському тексті, наприклад: *Чирва, Сироватка, Півень, догадавшись, що він хоче зрадити їх, одтирають його в натовп, валять* (І. Микитенко), так і в мовленні персонажів, зокрема: *Б е р е с т. Ну, я, знаючи, що ви неодружені, але, мабуть, незабаром будете <...>* (О. Корнійчук).

Наведені приклади змушують визнати правомірним вимогу: у випадку визнання наявності певної мовної одиниці в тому чи іншому стилі вказувати

на його жанрову чи родову різноманітність. У цьому переконають розглянуті вище зразки.

На окремих розгляд заслугове встановлення місця дієприслівника в будові простого речення чи в межах предикативної частини складного речення як компонента художності викладу, що залишилося поза увагою дослідників конструкцій із дієприслівником. Це і є мета нашого дослідження.

В аналізі художнього стилю привертає увагу той факт, що в змалюванні художніх картин дієприслівник може входити в структуру різних за метою висловлення речень. Переважну більшість їх, безумовно, становлять розповідні речення. Ілюструють це всі наведені вище речення з дієприслівниками. Однак не поодинокими є приклади з дієприслівниковими зворотами:

– у складі питальних речень : *Може, не наважується рискнути, не будиши уперше упевненими в своїй перемозі?*(А. Головка);

– у будові спонукальних висловлень: *Полохаючи темну зграю, живіть для людського добра!* (М. Рильський).

Такі конструкції відповідають стильовій заданості художньої літератури: до художнього зображення залучати весь арсенал речень, різних за метою висловлення.

За кількісним співвідношенням простих і складних речень у жанрах художнього стилю серед речень з дієприслівником переважають прості за будовою структури. Серед них речення з одиничними дієприслівниками в ролі прислівника поступаються простим реченням із дієприслівниковими зворотами. Проте художній стиль значно багатший уживанням одиничних дієприслівників, ніж інші стилі української мови. Наприклад, для офіційно-ділового стилю вони чужі, в інших стилях їх уживання обмежене: в межах наукового стилю вони засвідчені лише в науково-популярних текстах.

Як і в інших функціональних різновидах української мови, у художньому стилі розміщення дієприслівникових зворотів стосовно присудка неусталене. Дієприслівниковий зворот може стояти:

а) на початку речення: *Гойдаючи злегка рудими боками, п'ялись по крутих стежках корови* (М. Коцюбинський); *Овець шукаючи весь вечір, В нітьмі зійшла на манівці* (Д. Павличко);

б) у кінці речення: *Летять хмарки, летять дороги, Зібгавши куряву під ноги* (І. Драч); *Недарма ми гibli, до неї йдучи* (О. Олесь);

в) у середині речення: *Та він, пересиливши втому, коня підкликає з туману* (А. Малишко).

Стилістична доцільність розміщення звороту стосовно присудка обґрунтовується потребою якомога виразніше змалювати ситуацію. При цьому не залишається поза увагою відмінність дієприслівникових зворотів, в одних із яких дієприслівник виконує роль другорядного присудка, в інших – формує обставинне значення, а також властивості граматичних видів, пов'язаних із наданням синтаксичним структурам значення одночасності й послідовності. Для підтвердження цього достатньо

звернутися до прикладів. Так, у реченні: *Лиш зібравши посуд, дбайливо витерши стіл, нарешті втишено сказала...* (Ю. Голобородько) – дієприслівники, виражені формою доконаного виду, позначають додаткові дії, які передують дієслівній дії. Одночасність формується звичайно завдяки використанню дієприслівника недоконаного виду, як у реченні: *Я, напевне, причалом буду, Можу бути так само краном, Можу й містом великим бути, Що, йдучи кораблям назустріч, Діамантами щастя грає* (Д. Павличко). Така співвіднесеність не категорична, але в певних синтаксико-стилістичних умовах відповідає характеру зображуваного.

Однак у конструкціях, обставинне значення яких передають дієприслівники доконаного виду, порядок слів відіграє роль. Спостережено, що постпозитивне розміщення дієприслівникового звороту з дієприслівником доконаного виду виражає дієслівну дію яскравіше, ніж препозитивне, пор.: *Знявши руки, / Стоїш, страдальче, ждеш, / Відради з небес...* (П. Карманський); – *Лежить! – вигукував він, а сам уже лежав, припавши до землі, як осінній лист* (О. Гончар). Ця особливість порядку слів була відзначена в свій час Д. М. Овсянико-Куликовським [13, с. 78].

Щоправда, сказане щодо обставинних конструкцій із дієприслівником доконаного виду значною мірою стосується й дієприслівників недоконаного виду, пор.: *Посміхаючись, він кинув на Никанора дружній погляд, дістав із кишені тютюн і став крутити цигарку* (І. Микитенко); *Ось заревуть маленькі люті птиці, / З земних рівнин врізаючись навкіс / В простори, в обрії, в морок, в громовиці, / В блищання й двигіт вогневих завіс* (М. Бажан).

Отже, характеристика образності художнього втілення задуму неможлива без урахування названих особливостей у порядку розміщення дієслівної й дієприслівникової дії.

В обстежених художніх текстах доволі поширеними виявилися поєднання дієприслівника з прислівником. Розташування прислівника відносно дієприслівника буває різне. Частіше він стоїть у препозиції. Наприклад, у драматичних творах: *Дудар (зіптив кулаки, ледве стримуючи себе, підступав до Малаштана). Не чую!* (І. Микитенко); у поезії: *І, мовчки взявши дивака на клин, Купець пішов тракторію шукати...* (І. Драч); у прозових текстах: *І Микола неначе загарчав, ледве здержуючи голос і лайку в горлі* (І. Нечуй-Левицький).

До наведених прикладів додамо:

а) із прозових творів: *Його красуні з довгими лебединими шиями, гордо підвівши голови, іронічно поглядали на жовті спорожнілі окопи* (П. Панч);

б) із творів поетів XIX і XX ст.: *Одарка няня, що колись Мене маленьким доглядала, Мені, тихенько сміючись, Цю саму загадку сказала* (Л. Глібов); <...> *а вже вона ходила навшпиньках по його кімнаті-хаті, І до книжок приплюхувалась ласо, І вже косу поставила на покуті, Ледь брязнувши, ледь хряпнувши кіссям* (І. Драч).

Рідше засвідчуються прислівники в постпозиції, наприклад: «*Так, нажалівшись досхоchu, потішала одна другу й остерігала одна другу перед ворогами <...>*» (О. Кобилянська). Як свідчать приклади, поєднання дієприслівника з прислівником можливе в текстах різних підстилів.

Стилістична доцільність уведення до звороту прислівника незаперечна: прислівник уточнює обставинну ознаку другорядної дії відповідно до ситуації її здійснення. Так, речення: «*Ідемо на прорив! – скомандував увіголоса Колосовський. І команда, пошепки переглядаючись, пішла від бійця до бійця*» (О. Гончар) – не можна уявити без супровідного прислівника *пошепки*, яке вказує на те, як команда «пішла від бійця до бійця». У реченні ж: «*– Я теж! – ледве стримуючи лют, тихо сказав Щорс*» (О. Довженко) – прислівник *ледве* при дієприслівникові *стримуючи* доречний для характеристики виявленого Щорсом стриманого психічного стану.

Трапляються й такі речення, в яких не уявляється дієприслівник без супроводу прислівника. У цьому переконає хоч би такий приклад: «*Сонце взриває, вони чимчикують підтюпцем, важко дихаючи*» (О. Гончар). Не уявляється *чимчикують підтюпцем, дихаючи*, потрібне якимсь уточнення дієприслівника. Виходить, що використання прислівника при дієприслівнику диктується неможливістю самостійного функціонування дієприслівника. Це спостереження підтверджує й такий приклад: «*– Тату! візьміть лучче сокиру та за одним разом зарубайте мене, – промовив Карпо, ледве дишучи*» (І. Нечуй-Левицький).

Як синтаксична й стилістична одиниця дієприслівникові звороти вводяться в структуру простого речення на умовах однорідності. Уведені в речення два або більше дієприслівників чи дієприслівникових зворотів можуть уживатися без супроводу членами речення, підрядними частинами чи порівняльними зворотами. виправдовується це прагненням небагатослівно передати повідомлення. Як приклад подамо речення: «*Воюючи, командуючи, Черниш водночас невтомно вчився*» (О. Гончар).

Використання кількох віддієслівних форм у невеликому за обсягом реченні надає йому динамізму. Такі будови можливі лише в художньому зображенні. У наведеному прикладі безсполучниково пов'язані однорідні дієприслівники відтворюють єднальні відношення.

Такі ж відношення характеризують й однорідні дієприслівникові звороти. Вони засвідчуються як у безсполучниковому, як-от: «*Кидуючи вбитих і пораних, зрідка відстрілюючись на бігу, німці тікали в долину*» (О. Гончар); «*Тоді, зачувши отакі слова, не будиши свідком ставлена позатим, Яциха Балаклійська Кошова освідчила: <...>*» (Л. Костенко), так і в сполучниковому вияві. Так, сполучниковий сурядний зв'язок дієприслівникових зворотів демонструють структури, поєднані:

а) єднальними сполучниками: <...> – *сказав Терешко, підсунувши шапку на саме тім'я і узяв-*

шишь у боки (Г. Квітка-Основ'яненко); «*Лежу, не чуючи пророків і не палаючи в огні*» (О. Олесь).

б) розділовими сполучниками: «*[Врешті зібралася всі от тут у ясних покоях, і під час коли старий Петро промовляв до пана, – він усе любив проводити – раз по раз низько, з пошаною кланяючись,] стояли інші з шапками в руках, голосно перешіптуючись або розглядаючись цікаво по хаті*» (О. Кобилянська); «*Його сильна, гнучка постать біліла свіжою сорочкою в напівтемному квадраті сцени, то небезпечно перехилиючись через драбину, то напружено застигаючи біля якоїсь труднації*» (І. Микитенко).

Приклади констатують, що й у таких структурах широко використовується поєднання дієприслівника з прислівником із метою уточнення другорядної дії обставинним компонентом. Тільки цим можна пояснити те, що достатньо часто будуються речення з кількома присудками й пов'язаними з ними дієприслівниковими зворотами, які включають прислівники при дієприслівниках, як-от: *Він, важко дихаючи, ступив за нею, але раптом увесь зсудомився, рвучко повернувся до приступок і, потужно витискаючи із самого низу хрипкі слова, проговорив <...>* (П. Панч).

Наведені приклади свідчать про досить часту вживаність поєднань дієприслівника з прислівником не тільки в книжних, а й у художньому стилі. Ці дані не узгоджуються з тим, що в 70-ті роки ХХ ст. констатувала дослідниця розглядуваних конструкцій словами: «прислівники ж у складі дієприслівникових зворотів зустрічалися нам рідко» [9, с. 117]. Як свідчать приклади, вони поширені в сучасній українській мові й виконують важливе стилістичне навантаження. Використання прислівників при дієприслівниках зумовлюється потребою відтворення в змісті речення прикметних ознак передаваної дієприслівником супровідної дії, без яких або губиться функціональний сенс дієприслівника, або стає неможливим його самостійне вживання. Невипадково тому до введення прислівника як ознаки ознаки досить часто вдаються автори творів різних стилів мови.

Результати дослідження дозволяють стверджувати, що художній стиль як окремий функціональний різновид української мови вирізняється серед інших стилів повним набором синтаксичних будов, які включають до свого складу дієприслівник у всіх його синтаксичних виявах.

Однак це загальне твердження не може бути віднесене до всіх жанрів художньої літератури. Лише проза дає простір до застосування найрізноманітніших синтаксичних конструкцій із уведенням дієприслівника. У поезії, наприклад, не засвідчуються дієприслівникові звороти в складі підрядної частини складнопідрядного речення. Чужими для драматичних творів виявляються багатокомпонентні конструкції. І все ж за більшістю ознак вони споріднені, чим і пояснюється їх входження в єдиний для них стиль – художній.

ЛІТЕРАТУРА

1. Азарова Л. Дієприслівники в українській мові: статус, функціонування: Монографія / Л. С. Азарова, Е. С. Сасинович. – Вінниця : УНІВЕРСУМ – Вінниця, 2005. – 124 с.
2. Бовтрук Н. До питання про значення й синтаксичну функцію дієприслівників і дієприслівникових зворотів у сучасній українській мові / Н. Й. Бовтрук // Наукові записки КДПШ ім. М.Горького. – К. : КДПШ, 1957. – Т. 24. – С. 69–89.
3. Валгина Н. Синтаксис современного русского языка / Н. С. Валгина. – М. : Высш. школа, 1978. – 439 с.
4. Волох О. Сучасна українська літературна мова: Морфологія. Синтаксис / О. Т. Волох, М. Т. Чемерисов, Є. І. Чернов. – К. : Вища школа, 1989. – 334 с.
5. Дорошенко С. Одиначні дієприслівник і дієприслівникові звороти як засіб образності / С. І. Дорошенко // Філологія : зб. наук. праць ХНУ. – Харків, 2006. – №1. – С. 20–24.
6. Дорошенко С. Функціонування безсполучникових складних речень у художньому стилі / С. І. Дорошенко // Ритми сучасної філології : зб. наук. статей. – Львів : Паіс, 2007. – С. 29–303.
7. Комарова З. Формально-синтаксичні і семантико-функціональні параметри дієприслівникових зворотів у структурі речення: автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 / З. І. Комарова. – К, 2005. – 20 с.
8. Коць Л. Залежні від дієприслівника синтаксичні конструкції / Л. М. Коць // Дослідження і матеріали з української мови. – К. : Вид-во АН УРСР, 1962. – Т. 5. – С. 115–125.
9. Коць Л. Дієприслівник у сучасній українській літературній мові (Специфіка зв'язків та їх значень) / Л. М. Коць. – К., 1964. – 161 с.
10. Кулик Б. Курс сучасної української літературної мови / Б. М. Кулик. — К. : Радянська школа, 1965. – Ч. 2. – 283 с.
11. Курс сучасної української літературної мови / За ред. Л. А. Булаховського. – К. : Радянська школа, 1951. – Т. 1. – 518 с.
12. Мацько Л. Стилїстика української мови / Л. І. Мацько. – К.: Вища школа, 2005. – 462 с.
13. Овсяннико-Куликовский Д. Н. Синтаксис русского языка. – Изд. 2-е / Д. Н. Овсяннико-Куликовский. – СПб., 1912. – 322 с.
14. Сасинович Е. Дієприслівник у сучасній українській мові / Е. С. Сасинович. – К. : Радянська школа, 1963. – 103 с.
15. Сучасна українська літературна мова: Морфологія / За заг. ред. академіка АН УРСР І. К. Білодіда. – К. : Наукова думка, 1969. – 584 с.
16. Сучасна українська літературна мова: Синтаксис / За заг. ред. академіка АН УРСР І. К. Білодіда. – К. : Наукова думка, 1972. – 515 с.

Стаття надійшла до редакції 07.04.2011